

МІЛІТАРИЗАЦІЯ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ І РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ідеологічним обґрунтуванням політики мілітаризації промислового виробництва в СРСР було переконання лідерів комуністичної партії у тому, що диктатура пролетаріату і найбіднішого селянства є універсальною формою влади для усього людства, а Жовтнева революція в Росії – пролог, початок всесвітньої соціалістичної революції.

Для досягнення цієї нездійсненої мети правляча Комуністична партія взяла курс на побудову воєнно-індустріальної наддержави, створення соціально-однорідного й політично-монолітного суспільства, відсунувши на задній план вирішення основних проблем соціально-культурного розвитку, виробництва товарів широкого вжитку, економічно обґрунтованої модернізації сільського господарства.

У 20-х роках воєнно-промислове виробництво було сконцентроване на спеціальних підприємствах. У 1932 р. заступник голови Держплану СРСР І. Уншліхт доповідав керівництву держави: «У СРСР воєнна промисловість є планомірно організована галузь, що об'єднує кадрові воєнні підприємства» [1]. Вона підпорядковувалася Вищій раді народного господарства (ВРНГ) і налічувала 68 заводів. У січні ВРНГ скасували, а воєнні підприємства передали Наркомату важкої промисловості. У трудових колективах установили особливий порядок прийому робочої сили й організації праці.

У грудні 1936 р. був створений Наркомат оборонної промисловості в складі 11 головних управлінь за видами озброєння і матеріально-технічного забезпечення його виробництва. У 1938 р. йому підпорядковувалися 219 заводів. З них 47 авіаційних, 15 артилерійських, 10 танкових, 10 суднобудівних, 23 воєнно-хімічних, 3 збройних, 26 з виробництва патронів, мін, бомб, торпед, гранат та інших вибухових пристроїв, 41 оптико-механічний, електротехнічний, радіоприладів, точного машинобудування, металургійні та інші підприємства. В Україні знаходилися 26 воєнних і 94 машинобудівних заводи. У структурі наркомату оборони було сформовано 57 воєнно-промислових науково-дослідних, дослідно-конструкторських організацій, 65 вищих і середніх навчальних закладів, багато з яких діяли в республіці [2]. Напередодні війни наркомат оборони перетворився у величезне воєнно-промислове об'єднання, що включало всі види машинобудування, металообробки, хімічної промисловості й низку будівельних, інструментальних та інших виробництв. Його громіздкість і неефективна організаційно-виробнича діяльність стали основною перешкодою на шляху освоєння виробництва нових зразків озброєння і бойової техніки, гальмували намагання радянського і господарського керівництва адміністративно-командними методами запровадити у воєнно-промислому виробництві методи спеціалізації і кооперації, встановити жорсткий контроль за технологічним процесом. Указом президії Верховної Ради СРСР від 11 січня 1939 р. наркомат оборони був поділений на чотири самостійних наркоматів: авіаційний і суднобудівної промисловості, озброєння і боєприпасів. До їх складу увійшли також підприємства інших галузей, будівельної індустрії, навчальні й науково-дослідні заклади. Танкові заводи передали наркомату середнього машинобудування, а воєнно-хімічне виробництво створеному в лютому 1939 р. наркомату хімічної промисловості. Частина воєнної продукції у валовому суспільному продукті держави зросла в 1940 р. до 11, 2% [3]. Окрім бюджетних джерел фінансових витрат на зміцнення воєнно-промислового комплексу, витрачали великі позабюджетні кошти, які в статистичних звітах не фіксувалися.

Вжиті заходи знаменували новий етап мілітаризації промисловості. Кожний воєнно-промисловий наркомат являв собою цілісний господарсько-технологічний комплекс з виробництва відповідних видів воєнної продукції. Наркомат важкої промисловості поділили на шість наркоматів (чорної металургії, кольорової металургії, хімічної промисловості, електростанцій, електропромисловості і промисловості будівельних матеріалів; Наркомат машинобудування – на три (важкого, середнього і загального машинобудування). Створили також декілька наркоматів союзного і союзно-республіканського підпорядкування: автомобільного транспорту, комунально-житлового будівництва та інші. В Економічній раді при РНК СРСР створили ради провідних галузей промисловості: паливної, металургійної, електроенергетичної, машинобудівної, оборонної тощо.

Важливим свідченням наростання мілітаризації радянської економіки став указ президії Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, семигодинний робочий тиждень і про заборону самовільного за-

лишення робітниками і службовцями підприємств та установ» від 26 червня 1940 р [5]. В указі зазначалося, «що для подальшого зміцнення оборонної могутності своєї батьківщини робітничий клас СРСР повинен піти на неминучі жертви» [4]. Виконання даного рішення дозволило збільшити тривалість робочого дня на 17,7%. Запровадженням на виробництві порядків воєнної доби сприяли укази президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність за випуск недоброякісної або некомплектної продукції і за недотримання обов'язкових стандартів промисловими підприємствами» від 10 липня 1940 р [5], «Про трудові резерви СРСР» від 2 жовтня 1940 р [6], «Про порядок обов'язкового переведення інженерів, техніків, службовців і кваліфікованих робітників з одних підприємств та установ на інші» від 19 жовтня 1940 р [7]. та інші. Усі ці рішення передували запровадженню загальної трудової повинності й «воєнізації» режиму роботи усіх державних підприємств і установ. Контроль за виконанням воєнних замовлень підприємствами «цивільних» наркоматів у 1940 р. здійснювали 20281 представник Наркомату оборони СРСР [8]. Для переведення індустрії в разі війни на виробництво воєнної продукції галузевими наркоматами і підприємствами розроблялися мобілізаційні плани. Загальне керівництво розробкою, забезпеченням і втіленням у життя зведеного мобілізаційного плану промисловості в 1939-1941 рр. здійснював Державний комітет оборони РНК СРСР. План складався з розрахунків потреб і графіка надходження озброєння й бойової техніки в Збройні сили за основною номенклатурою заходів, що забезпечували нарощування виробничих потужностей у разі війни, схем галузевого і міжгалузевого кооперування промислових підприємств, зведеного плану матеріально-технічного забезпечення. Великі підприємства на випадок війни, за мобілізаційними планами, мали перейти на виробництво зброї і боєприпасів. На багатьох заводах були створені цехи воєнної продукції.

З початком другої світової війни була проведена часткова мобілізація промисловості. Для розширення воєнного виробництва залучили додаткові потужності чорної металургії, машинобудування, верстатобудування й хімічної промисловості. Металургійні підприємства, на яких працювали понад 190 тис. робітників освоїли виплавку нових марок сталі, а Маріупольський завод ім. Ілліча виробництво бронеліста і корпусів для танків. Авіаційні заводи в Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі й Харкові збільшили випуск літаків і двигунів. Костянтинівський цинковий завод, Запорізький алюмінієвий і ртутний в Донбасі комбінати освоїли виробництво матеріалів необхідних для виготовлення боєприпасів й авіаційної техніки.

Державні органи, на випадок війни, звільнили від мобілізації до лав діючої армії 2,5 млн. військовозобов'язаних робітників і спеціалістів, що виявилось недостатньо для забезпечення потреб воєнної та інших галузей економіки. ДКО вимушений був протягом війни прийняти понад одну тисячу постанов щодо бронювання за промисловістю кваліфікованих кадрів [9].

У 1939-1941 рр. обсяги перерозподілу матеріальних і людських ресурсів на користь воєнно-промислового комплексу зростають. Щорічні темпи росту виробництва воєнних наркоматів становили 141,5% замість 127,3% за планом. Загальна вартість замовлень оборонної продукції НКО промисловості в 1940 р. збільшилася у порівнянні з 1938 р., на 38,2% і становила 17,5 млрд. крб [10].

Такі дії влади спричинили невиконання підприємствами і наркоматами обсягів виробництва продукції для забезпечення матеріально-побутового життя населення країни. [11]. Але коригування програми розвитку економіки в сторону поліпшення добробуту народу не відбулося.

У червні 1939 р. уряд переглянув програмні засади оборонного будівництва і збільшив капітальні вкладення з 3,2 млрд. крб. до 20,3 млрд. крб. Для ліквідації відставання матеріально-технічного стану літаків від авіації передових армій світу політбюро ЦК ВКП(б) у серпні й вересні 1939 р. і січні 1940 р. прийняло постанови спрямовані на розвиток заводів, що виробляли авіаційні двигуни, на реконструкцію і будівництво нових авіазаводів, на розробку досконаліх зразків бойових літаків і скорочення термінів переходу до їх серійного виробництва. Наркомату авіаційної промисловості передали 60 машинобудівних підприємств. Виробничі потужності галузі збільшилися майже вдвічі. У квітні 1940 р. розпочали випробовування винищувача МІГ-3, побудованого на Київському авіазаводі. Протягом року налагодили його серійне виробництво. На початку 1941 р. авіаційна промисловість перейшла на випуск літаків нових конструкцій. У першій половині року військово-повітряні сили отримали близько 2 тис. винищувачів нових типів (ЯК-1, ЛаГГ-3, МІГ-3), 458 бомбардувальників ПЕ-2 і 249 штурмовиків ІЛ-2. До 22 червня на озброєння поступило 3719 літаків нових конструкцій, що становило 17% від загальної кількості одиниць авіаційної техніки [12].

У грудні 1939 р. на озброєння РСЧА прийняли новий танк Т-34 виробництва найпотужнішого в СРСР – Харківського танкового заводу ім. Комінтерна. Політбюро ЦК ВКП(б) у червні ухвалило постанову «Про виробництво танків Т-34 у 1940 р.», якою зобов'язало розпочати серійне виробництво бойової машини. Харків'яни випустили до кінця року 117 нових танків. На початку 1941 р. до серійного виробництва Т-34 залучили усі танкові й тракторні заводи. Протягом 1940-першої половини 1941 рр. вони випустили 1225 Т-34 і 636 важких танків КВ. Останній виробляв Ленінградський завод ім. С. Кірова. У 1941 р. виробничі потужності танкової промисловості становили 6,5 тис. танків [13].

У 30-х роках машинобудівні й металообробні підприємства України, на яких працювали 572,5 тис. робітників, розпочали реконструкцію і будівництво нових цехів для виробництва гармат, мінометів та іншої зброї. У 1939-1940 рр. на Ново-Краматорському заводі важкого машинобудування налагодили виробництво лайнерів для артилерійських систем. На виробництво гармат і мінометів перевели декілька машинобудівних підприємств. Трубопрокатні заводи збільшили виробництво труб, необхідних для виготовлення стрілецької зброї. Протягом 1939 – першої половини 1941 р. промисловість Радянського Союзу випустила понад 80 тис. гармат і мінометів, 200 тис. кулеметів й автоматів [14].

На суднобудівних заводах Запоріжжя, Керчі, Києва, Миколаєва, Одеси і Херсона розширили виробничі потужності для будівництва легких бойових надводних кораблів. На виконання програми суднобудування перевели машинобудівні заводи Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва, Одеси, Харкова та інших міст республіки. Наркомату суднобудування дали дозвіл застосовувати на виробництві без обмежень акордно-преміальну систему оплати праці, запровадити 10-годинний робочий день і понаднормові роботи. Перед колективом Харківського турбогенераторного заводу було поставлене завдання значно збільшити виробництво парових енергетичних установок потужністю 25-50 тис. кінських сил для бойових кораблів. Протягом 1928-1940 рр. воєнно-морський флот отримав 6 крейсерів, 57 есмінців, 21 вартовий корабель, 286 підводних човнів, 174 тральщики й 1433 торпедних катери [15]. Значна кількість їх була зроблена на підприємствах України.

Адміністративно-командні методи керівництва і жорсткий централізований контроль за роботою промисловості сприяв певною мірою розвитку потужностей і ефективності виробництва, але основні показники господарської діяльності підприємств воєнно-промислових наркоматів, такі, як освоєння капітальних вкладень, зниження собівартості продукції, запровадження нових технологій, ліквідація фінансової заборгованості тощо, значно погіршилися. Замовлення на виробництво у 1939-1940 рр. артилерійських систем виконали на 166%, мінометів – 193%, мін – 149,7%. План випуску іншої зброї і боєприпасів був виконаний пересічно на 75%. Встановлення урядом у 1940 р. директивних цін на готову воєнну продукцію обмежило можливості наркоматів у виробництві товарів широкого вжитку і призвело до значних збитків у фінансово-економічній діяльності підприємств.

Форсований розвиток оборонної промисловості СРСР перед нападом Німеччини посилював мілітаризацію народного господарства, наносив прямі збитки інтересам трудівників і усього населення. Питома вага воєнної продукції у загальному обсязі валової промислової продукції в 1940 р. становила 26%. Воєнні витрати зросли до 90,6 млрд. крб. Співставивши їх з сумою національного прибутку у 368,2 млрд. крб. отримаємо «коефіцієнт мілітаризації» 24,6%. Питома вага воєнних витрат Німеччини у національному прибутку за 1938 р. становила 23,5% [16].

Напередодні радянсько-німецької війни СРСР так і не завершив воєнно-мобілізаційної підготовки промисловості для ведення війни. [17]. 23 червня 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ввело у дію мобілізаційний план виробництва боєприпасів, що був схвалений лише 6 червня. Близько 600 заводів чорної й кольорової металургії, хімічної, машинобудівної та інших галузей промисловості розпочали випуск боєприпасів. За мобілізаційним народногосподарським планом на третій квартал, схваленому 30 червня, промисловість перевели на виробництво озброєння, амуніції, та іншої воєнної продукції.

Централізоване керівництво перебудовою народного господарства і розвитком воєнної економіки здійснював ДКО. Постановою РНК СРСР від 1 і 18 липня 1941 р. розширили права народних комісаріатів СРСР, РРФСР і УРСР в умовах війни. Наркоматам надавалися повноваження для самостійного розподілу й перерозподілу людських, матеріальних і фінансових ресурсів. Управлінський апарат партійних, радянських і господарських органів зазнав значного скорочення й реорганізації [18].

Важливу роль у мілітаризації промисловості України здійснювали її продуктивні сили, які виробляли до війни дві третини коксу, чавуну, якісних сталей, прокату чорних металів і труб, мала могутню машинобудівну індустрію [19]. Робітники України здійснювали воєнну перебудову в надзвичайно важких умовах, коли ворог щоденно швидкими

темпами просувався у напрямку важливих індустріальних центрів. Металургійні заводи збільшили виплавку високоякісної сталі і феросплавів, випуск складних профілів прокату труб, броньових плит і листів. Металурги «Дніпроспецсталі» у півтора рази збільшили виплавку хромонікелевої та інших спецсталей для авіаційної промисловості. Понад 240 т легированої сталі давали щодоби три електропечі ливарного цеху. Колективи Ворошиловського, Дніпродзержинського, Єнакієвського, Костянтинівського, Макіївського, двох Маріупольських і Нікопольського південнотрубного заводів значно збільшили виплавку високоякісного металу і нових видів прокату для виробництва зброї і боєприпасів. Ворошиловградський і Дніпропетровський трубопрокатні підприємства збільшили виробництво різноманітних труб для виготовлення стрілецької зброї, снарядів і мін. Нарощував потужності Маріупольський завод ім. Ілліча, який у 1940 р. щорічно давав танковій промисловості 200 тис. т бронеліста [20]. Майже усі металургійні заводи республіки виробляли броньовані ковпаки для дзотів, протитанкові іжаки, різні конструкції для наведення мостів і переправ, корпуси мін, снарядів і авіабомб.

Трудові колективи близько 50 великих коксохімічних і хімічних підприємств республіки збільшили виробництво сировини і матеріалів для виготовлення боєприпасів й інших вибухових пристроїв. Нарощували випуск продукції хімічні заводи Донбасу і Придніпров'я, такі, як Дніпродзержинський, Горлівський і Лисичанський азотно-тукові, Донецький, Слов'янський, Костянтинівський, Рубежанський та інші підприємства, що виробляли до війни близько 70% відсотків аміаку, міцної азотної і сірчаної кислоти, сулеми, формаліну та інших речовин необхідних для виробництва пороху, тротилу тощо. Самовіддано працювали шахтарі Донбасу, гірники Криворіжжя і Нікополь-Марганця, видобуваючи вугілля, залізу і марганцеву руди, енергетики виробляли електроенергію для підприємств республіки.

На виробництво озброєння і боєприпасів переводили машинобудівні заводи. Для організації єдиного й оперативного керівництва потужностями важкого, загального і середнього машинобудування й електроенергетичної промисловості у вересні 1941 р. створили нові воєнно-промислові наркомати: мінометного озброєння й танкової промисловості. Наркомат танкової промисловості об'єднав 27 заводів на яких працювали 218, 3 тис. робітників і спеціалістів. З них 7 підприємств знаходилися в Україні: танковий, тракторний і дизельний у Харкові, Запорізький моторобудівний, Київський ім. І. Лепсе та інші [21]. Окрім танків, дизельних двигунів, запасних деталей і механізмів до них, підприємства наркомату виробляли корпуси снарядів, мін, авіабомб, різні бронедеталі для літаків тощо. Харківський тракторний завод налагодив виробництво бронетракторів. Питома вага воєнної продукції на підприємстві становила 83%. Колективи танкового і дизельного підприємств до евакуації більше ніж у два рази збільшили випуск танків Т-34 і дизельних двигунів. Запорізький, Кіровоградський, Київський, Сумський і Херсонський заводи сільськогосподарського машинобудування організували ремонт танків, артилерійських самохідних установок, виробництво озброєння і боєприпасів. Виробництво бойових літаків продовжували заводи Києва і Харкова. Харківчани у третьому кварталі 1941 р. також відремонтували 210 літаків. Колективи авіаційних підприємств Дніпропетровська і Запоріжжя окрім випуску двигунів, ремонтували авіаційну й іншу бойову техніку [22].

Перехід на випуск воєнної продукції, зміна структури і технології промислового виробництва вимагали досконалішої організації праці, оперативного запровадження нових технологічних процесів і залучення кваліфікованих кадрів. Значної кількості досвідчених робітників й інженерно-технічних працівників потребували машинобудівні заводи. Тисячі спеціалістів, які працювали не за фахом направили на підприємства важкого машинобудування Ворошиловграда, Горлівки, Краматорська й інших міст, трудові колективи яких налагодили виробництво конструкцій для далекобійної артилерії, мостів, понтонних переправ тощо. Близько 5 тис. слюсарів, токарів, електрозварювальників, інженерно-технічних працівників мобілізували на заводи Харкова – провідного центра машинобудування у республіці й СРСР. Колективи турбогенераторного, електромеханічного, сільськогосподарського машинобудування «Серп і Молот» освоїли виробництво танкеток, мотоциклів, мінометів, авіабомб, снарядів і мін. ДКО доручив харківським машинобудівникам налагодити серійне виробництво нової зброї – реактивних мінометів. Київські заводи «Арсенал», «Більшовик», «Червоний екскаватор», «Автомат», «Металіст», верстатобудівний, ім. Артема, «Укркабель» та інші ремонтували танки, автомашини, гармати, ручну стрілецьку зброю, виробляли снаряди міни, різні конструкції для наведення мостів і переправ. Протягом декількох місяців жінки, пенсіонери, підлітки зайняли робочі місця робітників, які були мобілізовані до лав діючої армії [23].

У Запоріжжі, Києві, Керчі, Миколаєві, Одесі й Херсоні знаходилися потужні виробництва бойових надводних і

підводних кораблів. Колективи суднобудівних заводів, за рішенням ДКО зупинили будівництво кораблів і налагодили ремонт діючих, а також виробництво озброєння, боеприпасів і різних конструкцій понтонних переправ й мостів. Недобудовані 125 надводних і підводних бойових кораблі з двох Миколаївських і Київського суднобудівних підприємств перебазували у порти республік Кавказу [24].

На воєнний режим роботи перейшли 364 тис. залізничників 9 магістралей України. Вони формували й забезпечували рух воєнних, ремонтних і санітарних потягів, брали безпосередню участь в евакуації виробничих потужностей і населення. Колективи 13 паровозоремонтних і вагоноремонтних заводів переобладнували у бронепоезди паровози, ремонтували рухомий склад і бойову техніку. Менше ніж за місяць залізничники Сталіно зробили 12 броньованих потягів. Питома вага воєнної продукції на Ворошиловградському паровозобудівному заводі у вересні 1941 р. становила 93%. До евакуації підприємства Ворошиловградської, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Одеської, Полтавської і Харківської областей виробили понад план більш ніж 2920 мінометів і вогнететів, 45 танків, 19 бронепоездів, 800 тис. ручних гранат, 660 тис. протитанкових і протипіхотних мін та багато іншого озброєння [25].

Виробництво воєнної продукції освоїли підприємства республіканської й місцевої промисловості, а також кооперативні організації. Трудові колективи наркомату легкої промисловості і майстерні промислової кооперації у третьому кварталі 1941 р. виготовили для фронтників 777,2 тис. пар взуття, 301,3 тис. шинель, близько 900 тис. гімнастйорок, 1024,6 тис. штанів та іншого одягу. Підприємства харчової промисловості відправили воїнам Червоної армії 5484 т сухарів і печива, 9828 т макаронних виробів, 4161 т рослинного масла, 2564 т мила й іншу продукцію [26].

Одночасно з випуском воєнної продукції робітники України здійснювали великомасштабну евакуацію у тил виробничих потужностей. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 16 серпня 1941 р. схвалили «Воєнно-господарський план на четвертий квартал 1941 р. і на 1942 р. по районах Поволжя, Уралу, Західного Сибіру, Казахстану й Середньої Азії», що був спрямований на будівництво у східних районах основної воєнно-промислової індустрії. Планом передбачалося значне скорочення новобудов і фінансування робіт щодо налагодження випуску воєнної продукції 825 евакуйованими підприємствами [27].

Для ефективного керівництва і оперативного маневрування виробничими потужностями президія Верховної Ради СРСР указом від 21 листопада 1941 р. перетворила Наркомат загального машинобудування у Наркомат мінометного озброєння. Він об'єднав 147 підприємств сільськогосподарського, будівельного, хімічного, текстильного, продовольчого та інших машинобудівних галузей. Основна матеріально-технічна база наркомату була зосереджена на евакуйованих у тил заводах сільськогосподарського машинобудування з України, таких як Харківський «Серп і Молот», Кіровоградський «Червона Зірка», Херсонський ім. Г. Петровського, підприємствах Запоріжжя, Одеси та інших міст республіки. У 1942 р. випуск мінометної зброї налагодили 95 заводів на яких було зайнято 135 тис. працівників [28]. У процесі становлення і розвитку матеріально-технічної бази воєнної промисловості в тилу трудові колективи долали немало важких проблем. Окупація України спричинила різке зменшення виробництва чавуну, сталі, прокату, міцної азотної кислоти, олеуму, толуолу, інших стратегічно важливих видів сировини й матеріалів і, як наслідок падіння обсягів виробництва воєнно-промислової продукції. Евакуйоване обладнання прибувало на місце призначення з великим запізненням, не вистачало кваліфікованих кадрів, не виконувалися плани введення в експлуатацію підприємств тощо. Наприкінці 1941 р. було випущено лише 448 бойових літаків і 3,2 млн. снарядів тоді, як у серпні відповідно – 2046 і 5 млн., 221,2 тис. гвинтівків й 3345 пістолетів-кулеметів, у вересні 317,7 тис. і 22,1 тис [29].

ДКО постановою від 13 грудня 1941 р. зобов'язав наркомати середнього і важкого машинобудування, мінометного озброєння й лісної промисловості передати танковим заводам 19 тис. робітників. До 10 січня 1942 р. прибули лише 3152 трудівники, ще 13 тис. осіб направив наркомат оборони із числа воїнів, які лікувалися у госпіталях. У січні за відсутності окремих агрегатів і деталей зупинилося виробництво танків на Харківському заводі №183 ім. Комінтерну у Нижньому Тагілі. Після вжитих організаційно-фінансових заходів ситуація на підприємстві змінилася на краще. У 1942 р. підприємство випустило 5684 танки Т-34, тоді, як у 1941 лише 1560. Колектив заводу став найбільшим виробником танків у роки війни. (Табл. 2.4) У першому кварталі відновили роботу лише 130 евакуйованих підприємств воєнної промисловості. Танкові й авіаційні заводи перебазовані з центральних районів СРСР і України забезпечили виробництво 50% бойової техніки від загального випуску. Випуск воєнної продукції у східних районах досяг довоєнного рівня СРСР [30].

Інтенсивний розвиток воєнної економіки стримувала відсутність кваліфікованих робітників і спеціалістів. ДКО й

РНК СРСР у 1942-1945 рр. мобілізувала у промисловість понад 3 млн. трудівників, більшість з яких не мали кваліфікації. Близько 483 тис. з них було направлено на воєнні підприємства [31].

У другій половині 1942 р. – першій половині 1943 р. завдяки самовідданій праці робітників промисловість перейшла на режим воєнного часу. На забезпечення потреб фронту було витрачено дві третини державного бюджету. Товари воєнного споживання становили 65-68% промислової продукції. Виробництво «мирної» продукції значно зменшилося. Наркомат авіаційної промисловості виробив її лише 7,1% від загального обсягу валової продукції, наркомат боєприпасів – 6,4%, наркомат танкової промисловості – 7,1% [32].

Наркомати воєнної промисловості у 1940-1945 рр., за відносної стабільності числа працівників, випустили понад дві третини виробництва основних видів воєнної продукції. Радянський Союз в останні роки війни випередив Німеччину за щорічним виробництвом танків, самохідних артилерійських установок і літаків у 1, 5-2 рази, мінометів і пістолетів-кулеметів – у 5 разів. Збройні сили СРСР весною 1945 р. переважали армію ворога в оснащенні танками і самохідними артилерійськими системами більше ніж у 3 рази, гарматами і мінометами у 9 разів, літаками у 8 разів [33].

Величезні масштаби воєнного виробництва негативно вплинули на розподіл національного прибутку і сукупного суспільного прибутку. У радянській історіографії стверджує російський дослідник М. Сімонов частка воєнних затрат у національному прибутку суттєво занижена. За висновками аналітиків Держплану СРСР у роки війни мало місце значне підвищення цін, особливо на товари широкого вжитку, за умов падіння фізичного обсягу виробленої продукції нижче довоєнного рівня. З 1940 р. до 1945 р. річний об'єм грошової маси в обігу збільшився пересічно майже втричі з 23,9 млрд. крб. до 69,5 млрд. крб., а роздрібний товарообіг зменшився майже у півтора рази. Якщо у національному прибутку за 1942 р. обсягом 330 млрд. крб. кошти отримані за підвищення цін становили 110 млрд. крб., то у 1943 р. 166 млрд. крб. з 416 млрд. крб. національного прибутку. У 1942 р. реальний національний прибуток становив одну третину, а у 1944 р. половину національного прибутку виробленого у 1940 р [34].

Гігантські воєнні витрати і руйнування народного господарства окупантами спричинили падіння відтворення сукупного суспільного продукту. Споживання виробництва і населення зменшилося у півтора – два рази, а випуск воєнної продукції навпаки зріс у два рази [35]. Воєнні витрати СРСР у 1943 р. становили 150 млрд. крб., а з врахуванням затрат на будівництво і реконструкцію воєнних заводів – 220 млрд. крб. або 65,3% державного бюджету. Великі обсяги воєнного виробництва вимагали значних фінансових надходжень. Важливим джерелом фінансування виробництва зброї і боєприпасів стала податкова система. Податки важким тягарем лягли на плечі трудівників. Президія Верховної Ради СРСР указом від 3 липня 1941 р. збільшила у два рази сільськогосподарський податок і ввела диференційовану набавку на прибутковий податок з населення. У цьому ж році ввели податок на неодружених і бездітних громадян [36].

У 1944 р. збір місцевих податків у 3 рази перевищив надходження 1940 р. і становив 20% усіх прибутків місцевих бюджетів. Понад 72 млрд. крб. надійшли до бюджету протягом 1942-1945 рр. від сплати воєнного податку [37]. Гігантські економічні втрати і воєнні витрати у 1939-1945 рр. призвели економіку Радянського Союзу наприкінці війни до глибокої кризи.

Аналіз воєнної перебудови економіки свідчить, що напередодні радянсько-німецької війни в СРСР була створена повна галузева структура промислового виробництва, завершився процес становлення потужного воєнно-промислового комплексу, що перетворило країну на індустріально-розвинуту державу здатну розвивати усі види воєнного виробництва.

Надзвичайно важливе місце у мілітаризації промисловості Радянського Союзу займала економіка України. Донецьке вугілля споживали 60% металургійних заводів і залізничного транспорту, 70% – хімічних підприємств і майже половина електростанцій СРСР. Криворізьке і Керченське родовище залізної руди мали близько 9 млрд. т запасів цінної сировини. Вони займали одне з перших місць у світі за величиною запасів і якістю руди. Нікопольське родовище марганцю давало 35% загальносоюзного видобутку стратегічної сировини. У районі Артемівська були зосереджені значні запаси кам'яної солі. На базі Микитівського родовища ртуті поблизу Горлівки були збудовані могутні хімічні підприємства, що забезпечували оборонну промисловість важливими продуктами і матеріалами для виробництва боєприпасів. У республіці було зосереджене основне виробництво коксу, металу, якісних сталей і її сплавів, прокату і броньованого листа. Заводи Костянтинівки, Запоріжжя і Микитівки були провідними

виробниками алюмінію і цинку [38]. В Україні була створена могутня багатгалузева машинобудівна індустрія. Підприємства важкого машинобудування стали основними виробниками обладнання для гірничої й хімічної промисловості, сільськогосподарського і транспортного машинобудування, суднобудівництва. Робітники й інженерно-технічні працівники республіки, які мали досить високий рівень кваліфікації, володіли новітніми технологіями й методами організації праці, відзначалися своєю працездатністю і дисциплінованістю, зробили помітний вклад у розвиток промислового виробництва і зростання його ефективності. Виробничі потужності республіки були надзвичайно важливою складовою перебудови і зміцнення воєнно-економічної могутності Радянського Союзу у роки другої світової війни.

Джерела та література:

1. Симонов Н. С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920-1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление. – М., 1996. – С. 36
2. Там же. – С. 40, 96-98.
3. Там же. – С. 40-41, 97, 123.
4. Чадаев Я. Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны. (1941-1945 гг.). 2-е перераб. и доп. изд. – М., 1985. – С. 50.
5. Социалистическая законность. – 1941. – № 5. – С. 39-40.
6. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1940. – № 37 (100).
7. Там же. – № 42 (105).
8. Симонов Н. С. Назв.праця. – С.132.
9. Там же. – С. 122.
10. Индустриализация СССР. 1938-1941 гг. Док. и материалы. – М., 1973. – С. 128; Симонов Н. С. Назв. праця. – С. 125, 129.
11. Хавин А. Ф. Краткий очерк индустриализации СССР. – М., 1962. – С. 300.
12. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. Т. 5. – Кн. 1. – С. 117; Куманев Г. А. 1941-1945. Краткая история, документы, фотографии. – М., 1983. – С. 15; Симонов Н. С. Назв. праця. – С. 126.
13. История второй мировой войны. 1939-1945.- М., 1975 – Т. 3. – С. 384; Симонов Н. С. Назв. праця. – С. 127, 163.
14. Народне господарство Української РСР в 1966 році. Стат. щорічник. К., 1967 – С. 89; Досягнення Радянської України за сорок років. Стат. збірник. – К., 1957 – С. 29; Советский Союз в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945.- М., 1976 – С. 18.
15. Симонов Н. С. Назв. праця. – С. 129, 131.
16. Чадаев Я. Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны. – С. 106; Симонов Н. С. Назв. праця. – С. 133.
17. Симонов Н. С. Назв. праця. – С. 116, 125.
18. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сб. док. за 50 лет. – М., 1968. – Т. 3. – С. 40-44.
19. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза.- К., 1975. – Т. 1. – С. 108-109; Сталь для победы. Чёрная металлургия СССР в годы Великой Отечественной войны. (Бычков В.С., Белорусов С.Н., Горбасев Н.И. и др.) – М., 1983. – С. 42, 89.
20. Чадаев Я. Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны. – С. 159, 282-283.
21. Цетральний державний архів вищих органів влади й органів державного управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 2596. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 131; Спр. 159. – Арк. 45; Спр. 233. – Арк. 132; Оп. 6. – Спр. 50. – Арк. 34; Симонов Н. С. Назв. праця. – С. 139.
22. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – Т. 1. – С. 114, 118-119.
23. Там же. – Т. 1. – С. 113; Історія робітничого класу Української РСР. – К., 1967 – Т. 2. – С. 284. Ермолов А. Ю. Перестройка танковой промышленности СССР. 1941-1942 годы. // Отечественная история. – 2004. – № 3. – С. 32.
24. Симонов Н. С. Назв. праця. – С. 164; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – Т. 1. – С. 114.
25. ЦДАВО України. – Ф. 2357. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 52, 150, 150а; Історія робітничого класу Української РСР. – Т. 2. – С. 284; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – Т. 1. – С. 114, 121; Саженюк С. Н. Трудовой подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. – К., 1985. – С. 75.
26. Історія робітничого класу Української РСР. – Т. 2. – С. 284; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – Т. 1 – С. 119.
27. Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 3. – С. 44-48.
28. Центр зберігання і вивчення документів новітньої історії в Єкатеринбургській області Російської Федерації (далі ЦЗВДНІС РФ). – Ф. 4. – Оп. 37. – Спр. 194. – Арк. 131-136; Центр зберігання і вивчення документів новітньої історії в Челябінській області Російської Федерації (далі ЦЗВДНІЧ РФ.) – Ф. 288. – Оп. 6. – Спр. 114. – Арк. 16; Спр. 292. – Арк. 27-28; Симонов Н. С. Назв. праця. – С. 139, 159.
29. Стратегический очерк Великой Отечественной войны. 1941-1945. – М., 1961. – С. 196.
30. Ермолов А. Ю. Перестройка танковой промышленности СССР. 1941-1942 годы. //Отечественная история. – 2004. – № 3. – С. 32; Симонов Н. С. Назв. праця. – С. 141, 147, 163-164.
31. Митрофанова А. В. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны (1941-1942 гг.). – М., 1960 – С. 458; Симонов Н. С. Назв. праця. – С. 174.
32. Советская экономика в период Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. – М., 1970. – С. 35, 40; Чадаев Я. Е. Экономика СССР в период Великой Отечественной войны. – М., 1965. – С. 100; Симонов Н. С. Назв. праця. – С. 153-154.
33. Великая Отечественная война 1941-1945. Краткий научно-популярный очерк. – М., 1970. – С. 586; Симонов Н. С. Назв. праця. – С. 157-159, 162, 165-167, 171-173.
34. Симонов Н. С. Назв. праця. – С. 176-177, 179, С. 182-183.
35. Там же. – С. 184.
36. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1941. – № 31.
37. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938-1944 гг. – М. 1945. – С. 178, 187; Советские финансы. 1944. – № 8-9. – С. 14; Советская экономика в период Великой Отечественной войны. – С. 439.
38. Досягнення Радянської України за сорок років. Стат. збірник. – С. 35; Чадаев Я. Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны. – С. 83-84.